

O'ZBEKISTON

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN

LANGUAGE & CULTURE

ISSN 2181-922X

2026 Vol. 2

tsuull.uz
uzlc.tsuull.uz

ISSN 2181-922X

O‘ZBEKISTON:

TIL VA MADANIYAT

UZBEKISTAN:

LANGUAGE AND CULTURE

2026 Vol. 2

tsuull.uz

uzlc.tsuull.uz

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Shuhrat Sirojiddinov
Bosh muharrir o'rinbosari: Nozliya Normurodova
Mas'ul kotib: Ozoda Tojiboyeva

Tahrir kengashi

Hamidulla Dadaboyev, Mustafo Bafoev, Samixon Ashirboyev, Nurboy Jabborov, Farhod Maqsudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Saodat Muhamedova, Aftondil Erkinov, Dilorom Ashurova, Uzoq Jo'raqulov, Zulxumor Xolmanova, Ziyoda Teshaboyeva, Dilnavoz Yusupova, Iroda Azimova, Sulton Normamatov, Zulxumor Ortiqova, Botir Elov, Komil Kalonov, Manzura Abjalova, Rasul Atamurodov

Tahrir hay'ati

Nazef Shahrani (AQSH)	Muzaffar Komilov (O'zbekiston)
Elizabetta Ragagnin (Italiya)	Tanju Seyhan (Turkiya)
Ahmadali Asqarov (O'zbekiston)	Akmal Saidov (O'zbekiston)
Isa Habibbeyli (Ozarbayjon)	Alizoda Saidumar (Tojikiston)
Akmal Nur (O'zbekiston)	Nikolas Kantovas (Buyuk Britaniya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)	Shodmon Vohidov (Tojikiston)

“O'zbekiston: til va madaniyat” jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san'at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o'rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko'rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o'z konsepsiyasiga ega bo'lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e'lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konferensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.tsuull.uz

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief:

Shuhrat Sirojiddinov

Deputy Editor in Chief:

Nozliya Normurodova

Executive secretary:

Ozoda Tajibaeva

Editorial board

Hamidulla Dadaboyev, Mustafo Bafoev, Samikhon Ashirboev, Nurboy Jabborov, Farhod Maksudov, Adham Ashirov, Zohidjon Islomov, Bahodir Karimov, Saodat Muhamedova, Aftondil Erkinov, Dilorom Ashurova, Uzak Jurakulov, Zulkhumor Khalmanova, Ziyoda Teshaboeva, Dilnavoz Yusupova, Iroda Azimova, Sulton Normamatov, Zulkhumor Ortikova, Botir Elov, Komil Kalonov, Manzura Abjalova, Rasul Atamurodov

Editorial Committee

Nazif Shahrani (USA)	Muzaffar Komilov (Uzbekistan)
Elisabetta Ragagnin (Italy)	Tanju Seyhan (Turkey)
Ahmadali Asqarov (Uzbekistan)	Akmal Saidov (Uzbekistan)
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	Alizoda Saidumar (Tajikistan)
Akmal Nur (Uzbekistan)	Nicholas Kontovas (Great Britain)
Almaz Ülvi (Azerbaijan)	Shodmon Vohidov (Tajikistan)

"Uzbekistan: Language and Culture" is an academic journal that publishes works in the field of linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies.

The journal is published four times a year.

The purpose of the journal is to publish the results of the latest research that are rich in new, innovative ideas and has its own concept, which stimulates debate on topical issues in these areas.

The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcome. We do not publish economic analyses or political articles.

In addition to research articles, the journal announces book and literary work reviews, conference reports and research project results.

The authors' ideas may differ from those of the editors'.

Alisher Navo'i Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.uzlc.tsuull.uz

MUNDARIJA

LINGVISTIKA

Dilrabo Elova

Normativ-huquqiy matnlarni lingvo-mantiqiy ekspertiza qilish metodologiyasi (Soliq kodeksining 248-moddasi misolida)6

Вафа Абдуллаева-Набиева

Развитие синтаксиса азербайджанского языка в рамках лингвокультурологии22

Kamil Tilyabayev

O'zbek tili: o'rganish, dekolonizatsiya va hissiyot40

Shaxlo Naraliyeva

O'zbek badiiy prozasida ekologik diskursning kognitiv-pragmatik tadqiqi (O'tkir Hoshimov va Tog'ay Murod asarlari misolida)64

ADABIYOTSUNOSLIK

Gulbahor Ashurova

Turkum she'rlar – Alisher Navoiy obrazini yaratishda lirik vosita sifatida.....77

Abdug'ani Nasriddinov

Adabiyotda falsafa va dinning uyg'unligi.....90

FAN. TA'LIM. METODIKA

Umidjon Kushayev

Sun'iy intellektning ta'lim tizimiga integratsiyasi: institutsional transformatsiya va strategik model (O'zbekiston misolida)102

Мадина Назарова

Формирование иноязычной риторической компетенции на материале английского официально-делового дискурса в неязыковом вузе115

TARIX. MANBASHUNOSLIK

Shamsiddin Kamoliddin

Somoniylar va o'g'uz turklari131

Ilhami Cəfərsəy

Avrasiyanın qədim Xivə, Samara və Buxara şəhərləri154

CONTENT

LINGUISTICS

Dilrabo Elova

Methodology of Linguo-Logical Expertise of Normative Legal Texts6

Vafa Abdullayeva-Nabiyeva

Development of the Syntax of the Azerbaijani Language Within
the Framework of Linguoculturology22

Kamil Tilyabaev

Uzbek Language: Acquisition, Decolonisation and Emotions40

Shakhlo Naralieva

A Cognitive-Pragmatic Study of Environmental Discourse in Uzbek
Fiction (based on the works of Utkir Koshimov and Togay Murad).....64

LITERATURE

Gulbahor Ashurova

Cycle of Poems as a Lyric Device in the Creation of the Image of
Alisher Navo'i77

Abdugani Nasriddinov

The Harmony of Philosophy and Religion in Literature.....90

SCIENCE. EDUCATION. METHODOLOGY

Umidjon Kushaev

Integration of Artificial Intelligence into the Education System:
Institutional Transformation and Strategic Model (Uzbekistan
as an Example).....102

Madina Nazarova

Formation of Foreign-Language Rhetorical Competence Through
English Official-Business Discourse in Non-Language Higher
Education.....115

HISTORY. SOURCE STUDIES

Shamsiddin S. Kamoliddin

Samanids and Oghuz Turks131

Ilhami Jafarsoy

Ancient Khiva, Samara and Bukhara Cities of Eurasia154

Adabiyot – falsafa va din ko'zgusi

Abdug'ani Nasriddinov¹

Abstrakt

Mustaqillikdan keyingi davrda milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi, diniy erkinlikning ortishi adabiyotshunoslik sohasida ham muhim vazifalarni kun tartibiga chiqardi. Xalqimizga tariximizda o'chmas iz qoldirgan buyuk siymolar faoliyati, merosini o'rganish, diniy-irfoniy, tasavvufiy mazmundagi adabiyotlarni tushuntirish ehtiyoji yuzaga keldi. Bu borada yurtimizdagi ko'plab olimlar anchayin salmoqli ishlarni amalga oshirdilar. Akademik Shuhrat Srojiddinov ham ko'p yillardan buyon islom falsafasi bilan jiddiy shug'ullanib kelmoqda. Olimning "So'fi Olloyor ilohiyoti" (I qism) nomli monografiyasi, "Islom falsafasiga kirish: kalom ilmi" darsligi, "O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari" nomli qo'llanmasi birlamchi manbalar asosidagi tahlil va ilmiy xulosalari bilan alohida ilmiy qimmat kasb etadi.

Mazkur maqolada olimning ilmiy faoliyati, diniy-irfoniy adabiyotni xalqimizga yetkazish yo'lida amalga oshirgan tadqiqotlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *"Vahdat ul-vujud" (Yagona borliq), "Vahdat ush-shuhud" ta'limoti, tasavvuf, kalom, komil inson, so'fiylar, kalom ilmi, ortodoksal islom ta'limoti, milliy nigilizm.*

Kirish

Mustaqillik xalqimiz ma'naviy hayotining chang bosib yotgan sahifalarini ochish imkoniyatini berdi. Buyuk mutaffakkirlarimiz, alloma adiblarimiz, kalom ilmi peshvolarining benazir asarlari xalqimizga taqdim etildi. Yoshlarimizning ilmiy-ma'naviy dunyo-qarashi kengaydi. Sog'lom e'tiqod shakllana boshladi. Xususan, hozirda Abu Mansur Moturidiy, Imom G'azzoliy, So'fi Olloyor, Imom Buxoriy, Burhoniddin Marg'iloniy, Najmiddin Kubro, Abduxoliq G'ijdivoniy, Ahmad Yassaviy, Bahovuddin Naqshband, Xoja Ubaydulloh Ahror kabi yurtimiz tarixida qoldirgan ilmiy-ma'naviy merosi har bir xonadonning aziz mulkiga aylandi. Tariximizda yashab o'tgan mashhur shaxslar faoliyati chuqur o'rganildi. Alloma-

¹ *Abdug'ani Nasriddinov* – o'qituvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: nasriddinovabdu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6264-8142

Iqtibos uchun: Nasriddinov, A. 2026. "Adabiyot – falsafa va din ko'zgusi". *O'zbekiston: til va madaniyat* 2: 90 – 101.

lar siymosi sahna asarida, badiiy, hujjatli filmlarda, badiiy asarlarda o'z aksini topdi. Adabiyotshunoslik sohasidagi ilmiy tadqiqotlar milliy adabiyotimizning naqadar ulkan ma'naviy xazina ekanligini isbotladi. Islom dini va tasavvuf ilmining ma'naviy-ma'rifiy mohiyatini mustaqillik davri kitobxoniga tushunish davr olimlari oldida dolzarb vazifaga aylandi.

Asosiy qism

Mustaqillik davrida xalqimiz o'tmish ma'naviy-ilmiy merosini o'rganishda oldingi saflarda faoliyat ko'rsatgan yetuk olimlardan biri akademik Shuhrat Sirojiddinovning alohida o'rni bor. Olimning ko'p yillik mehnat faoliyati bevosita ko'plab fan va davlat boshqaruvchi sohaları qamrab oladi. Xususan, matnshunoslik va adabiy manbashunoslik, navoiyshunoslik, tarjima masalalari, dinshunoslik, qiyosiy adabiyotshunoslik kabi keng yo'nalishlar olim ilmiy faoliyatining asosiy mazmunini tashkil etadi. Shuningdek, rahbar sifatidagi jamiyatning har bir muammosiga daxldorlik tuyg'usi ma'naviy-ma'rifiy sohalarda ham o'z natijasini ko'rsatib kelmoqda.

Akademik Shuhrat Sirojiddinov ko'p yillardan buyon islom falsafasi bilan jiddiy shug'ullanib keladi. Olimning Imom Buxoriy xalqaro jamg'armasi tomonidan nashr etilgan "So'fi Olloyor ilohiyoti" (I qism) nomli monografiyasi, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi o'quv jarayoni uchun yozgan "Islom falsafasiga kirish: kalom ilmi", "История религии" darsliklari, "O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari" nomli qo'llanmasi yangi ilmiy xulosalari hamda tahliliy quvvati bilan alohida ajralib turadi. Ushbu monografiya va o'quv qo'llanmalari Shuhrat Sirojiddinovning olim sifatidagi qiyofasini belgilaydi. Uning o'zbek matnshunosligi, navoiyshunosligi va islom falsafasi ilmi rivojiga munosib hissa qo'shib kelayotganini tasdiqlaydi.

Shuhrat Sirojiddinov ko'p yillardan buyon sohaga oid dolzarb muammolarga bag'ishlangan ilmiy loyihalarga rahbarlik qilib kelmoqda. 2008 – 2010-yillarda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan berilgan bir necha ilmiy loyihalar, jumladan, "Yoshlarda diniy bag'rikenglik madaniyatini shakllantirish", "Yoshlarda mafkuraviy immunitet va g'oyaviy kurashchanlikni shakllantirish" va "Shaxs ma'naviy kamolotini rivojlantirish" kabi ilmiy loyihalarda yoshlar ongida vatanparvarlik, fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlash va milliy istiqlol g'oyalariga sadoqat ruhini singdirishning turli uslubiy vositalarini ishlab chiqish jarayoniga boshchilik qilgan.

Olim o'zining "Diniy-falsafiy ta'limotlar va Navoiy dunyo-qarashi" nomli maqolasida Vahdat ul-vujud (Yagona borliq) ta'limoti haqida Navoiy qarashlarini keltirib o'tar ekan, temuriylar davlatining barpo etilishi diniy va dunyoviy ilmlarning adabiyot va san'at rivojiga imkoniyat yaratgani, Amir Temur va uning avlodlari mutaassiblikdan yiroq shaxslar bo'lib, ilohiyot ilmlariga katta qiziqish bilan qaraganlarini, Naqshbandiylik tariqatining kichik so'fiy jamoadan qudratli mafkuraviy oqimga aylanishi, Muhyiddin ibn Arabiy (vaf. 1241) tomonidan ishlab chiqilgan Vahdat ul-vujud mistik qarashlar konsepsiyasining Markaziy Osiyoda keng tarqalishi ayni shu temuriylar xonadonining qo'llab-quvatlashi natijasida ro'y berganligini alohida ta'kidlaydi [Сирожиддинов 2011, 826].

Alisher Navoiy aynan shu temuriylar imperiyasining oltin davrida yashadi. U o'zigacha bo'lgan barcha diniy-falsafiy va mistik ta'limotlarni chuqur o'rgandi. Navoiy ijod bilan shug'ullanish asnosida davrning yetuk olimlaridan ilm olishga ishtiyoqi balandligi sababli, o'sha davrning ulug'i Vahdat ul-vujud ta'limotining zukko bilimdoni bo'lgan Shayx Sadriddin Rivosiy qo'lida saboqlar olgan va *"ko'nglumni base sayd qildi"* deb ustoziga bo'lgan mehr-muhabbatini ifodalagan [Сирожиддинов 2011, 826]. Alisher Navoiy davlat arbobi va shoir sifatida jamiyat ijtimoiy-ma'naviy muhitini belgilovchi mafkuraviy ta'limotlarga befarq bo'lmagan.

Ko'plab kalom ilmi peshvolari, jumladan, Imom G'azzoliy o'z asarlarida inson amallari haqida so'z yuritadi. G'azzoliy ta'limotida kalom va falsafa yutuqlarini qorishiq kelishi Navoiyga Vahdat ul-vujud pozitsiyasidan turib, ortodoksal islom ilgari surgan komil inson g'oyasini targ'ib etishga imkon bergan deyish mumkin. Navoiyning dunyoqarashi amaliy tasavvuf g'oyalariiga uyg'un kelishining sababi ham shunda deb mulohaza yuritishimiz mumkin.

Tadqiqotning "Vahdat ul-vujud (Yagona borliq) ta'limoti" to'g'risidagi qismi ham e'tiborga loyiq. Odatda, adabiyotlarda mohiyat tushunchasi to'g'risida ko'p gapiriladi, mohiyat so'zi ko'p qo'llaniladi. Ammo mohiyatning o'zi nima? Kitobda bu haqda shunday ta'rifni o'qib, qanoat hosil qilamiz: "Mohiyat – bizning narsalarga umumiy qarashimizning falsafiy ifodasidir" [Сирожиддинов 2011]. Bunday ixcham xulosalarni bayon etish uchun faqat sharqshunos, adabiyotshunos emas, balki faylasuf ham bo'lish kerak, nazarimizda. Shuningdek, vahdat ul-vujud hamda tajalliy ta'limotlarini anglashda quyidagi xulosalar ham e'tiborga molikdir: *"Inson eng oliy xilqat. U ilohiy ko'rinishlarning barcha shakllarini o'zida sintezlashtirgan. Unda "bor mavjudotning sifati bor"*(Fusus,

50-b.), unda olamning bor voqeligi (haqoyiq) mujassamdir (*Fusus*, 55-b.) Boshqa barchasi Xudo sifatlarining hisobsiz tomonlarining birini aks ettiradi" (168). Ushbu mulohazalarida Sh.Sirojiddinov ilohiyotshunos olim sifatida gavdalanadi.

Tahlil etilayotgan tadqiqotda ham ana shunday o'ziga xos tafakkur tuhfalarini ko'rishimiz mumkin: "Vujud o'zining butun borlig'ida tajalli qiladi, bir shaklda bu yerda, boshqa shaklda u yerda, barcha yerda bilinmay va suyulmay namoyon bo'ladi. Olloh o'z-o'zini tanish jarayonida vujud zaruriy bo'lgan sifatlar va aloqalari bilan namoyon bo'lgan Vujud" [Шухрат домла 2023, 39]. Nazarimizda, bu boshqa tadqiqotlarda uchramaydigan va anchayin sodda tushuntirishdir.

Vahdat ul-vujud falsafasi haqida ham ancha-muncha tadqiqotlar yaratildi, kitoblar, maqolalar chop etildi. Biroq u hamon ilmda yetarlicha tadqiq etilmagan, qiyomiga yetkazib sharhlanmagan, mohiyati ommalashib ketmagan ta'limotdir. Ehtimol, bunga uning o'ta murakkabligi, mavhumligi sababdir. Mustaqillik yillarida mumtoz adabiyotimiz namunalari tahlilining deyarli barchasi Vahdat ul-vujud ta'limoti nuqtayi nazaridan sharhlangan. Shuhrat Sirojiddinov o'z kitobida ushbu ta'limot bilan yonma-yon Vahdat ul-shuhud ta'limoti ham adabiyotimizga sezilarli ta'sir ko'rsatganini va ulardagi shariat munosabatini tahliliy ochib bergan. Muallif ushbu ta'limotlar to'g'risida "O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari" monografiyasida o'zining ilmiy asoslari bilan quyidagi fikrlarni bayon etgan: "Tasavvuf nazariyasi bir-biriga jiddiy muxolif bo'lgan ikki yo'nalishda rivojlana boshladi. Biri falsafani omuxtalashtirgan holda, ikkinchisi kalomni. Birini "Vahdat ul-vujud", ikkinchisini "Vahdat ul-shuhud" deb nomladilar. Birinchisi, ishq orqali kamolotga erishish va Alloh ma'rifatini kashf orqali anglash, ikkinchisi, shariatga rioya qilish, pir-ustozning qat'iy nazorati ostida islom ahkomlaridan og'ishmay, Allohni tanish va bilish yo'lidan borishni targ'ib etdi [Сирожиiddинов 2011, 10]. Bu ikki ta'limotning bir-biri bilan kesishmaydigan jihatlari borligi, bu ikki oqim namoyandalarning o'z adabiyoti bo'lgani adabiy manbalar tadqiqida olimlar tomonidan hisobga olinishi lozimligi ko'rsatilgan. Muallifning yondashuvi, xulosalari va talqinlari o'rinli.

Sh.Sirojiddinov ijodida 2011-yilda chop etilgan "So'fi Olloyor ilohiyoti" (I qism) nomli monografiyasi alohida o'rin tutadi. Aytish mumkinki, ushbu monografiya So'fi Olloyor bo'yicha dastlabki o'n yil ichida amalga oshirilgan ilmiy izlanishlarning yakunlovchisi bo'ldi va kelgusida qilinajak ishlar uchun pillapoya vazifasini o'tadi.

Monografiyada XVII asrning ikkinchi yarmi – XVIII asrdagi ma'naviy muhit va ulug' ajdodimizning ma'naviyatimiz yuksalishiga qo'shgan salmoqli hissasi haqida so'z yuritiladi. Muallif So'fi Olloyorni o'z davrining yirik ilohiyotchi va faqih, mutakallim olimi Imom A'zam Abu Hanifa ta'limotini rivojlantirgan, "Savodi A'zam" an'alariga yangi hayot baxsh etgan buyuk din arbobi bo'libgina qolmasdan, o'zbek va tojik tillarida mumtoz adabiyotining g'azal, tuyuq, soqiynoma, masnaviy kabi lirik janrlarida ijod etganligini alohida ta'kidlaydi. Olim o'zining ushbu monografiyasida So'fi Olloyordan islom dini asoslariga, aqida va furu'-fiqhiy masalalariga, tasavvuf ilmi sharhiga bag'ishlangan "Maslak-ul-muttaqin", "Sabot ul-ojizin", "Maxzan ul-mute'in", "Murod ul-orifin" kabi turkiy va forsiy tilda bitilgan asarlar meros bo'lib qolganligini alohida ta'kidlaydi. Olim fikricha, "Murod ul-orifin" forsiy tilda nasr yo'li bilan yozilgan bo'lsa-da, unda she'riy bayon hollari ham uchraydi.

"Maslak ul-muttaqin" So'fi Olloyorning eng yirik asari bo'lib, asar muallifi qayd etganidek, uni hijriy 1111-yil qurbon oyining juma kuni milodiy 1700-yil yozib tugatgan. Asar forsiy nazmda bitilgan, hajmi 12000 baytdan ortiqroqdir. Bu haqda "Sabot ul-ojizin"da ma'lumot berilgan [Сирожиддинов 2001, 4 – 15]. Ushbu monografiyada "Sabot ul-ojizin" asarining ilmiy-adabiy ahamiyati xususida eng muhim ma'lumotlar keltirib o'tilgan. Sh.Sirojiddinovdan oldin ham, keyin ham mazkur masalada bir qancha o'rganishlar olib borilgan.

Hozirda So'fi Olloyor ijodini ilmiy jihatdan o'rganish ishlari jadallashgan. Respublikamizda Sh.Sirojiddinov, I.Suvonqulov, R.Zohidov; Rossiya Federatsiyasida G.Ilyasova, N.Sobirov kabi olim va tadqiqotchilar So'fi Olloyor hayoti va ijodi haqida maxsus tadqiqotlar olib bordilar. Bir necha dissertatsiyalar himoya qilindi. Filologiya fanlari doktori R.Zohidov "Sabotul ojizin"ning ilmiy-tanqidiy matnini yaratdi. Shuningdek, bir necha monografik tadqiqotlar yuzaga keldi: N.Allayorovanning "So'fi Olloyor va she'riy mahorat" risolasi (1991), R.Zohidning "Sabot ul-ojizin" asari (1991), M.Xanjarning "Vaxshivor va So'fi Olloyor" (1993), S.Turkistoniyning "G'oyiblar xaylidan yongan chiroqlar" asari (1994), N.Niyozovanning "So'fi Olloyor hayoti va ijodi" risolasi (1995), I.Suvonqulovning "So'fi Allohyor" (1995) risolasi, R.Zohidning "Adabiyot ko'zgusi" risolasi (1996), Sh.Sirojiddinovning "So'fi Olloyor ilohiyoti" risolasi (2001), N.Baratovanning "So'fi Olloyorning badiiy-ma'naviy qarashlari" risolasi (2002), R.Mirzayevning "So'fi Olloyorga zamon boqajak" nomli risolasi (2007, 2012), Sayfiddin Sayfulloh va Akram Dehqonlar

“Maslakul muttaqin”ning XIX asrning ikkinchi yarmida Qozixo‘ja ibn Hafizxo‘ja tomonidan o‘zbek tiliga qilingan nasriy tarjimasini (2008, 2016), Ozodbek Alimov tomonidan Shayx Sayyid Habibulloh ibn Sayyid Yahyoxon (Al-Farg‘oniy Al-Qobuliy)ning “Hidoyat ut-tolibiyin” – “Sabot ul-ojiziyn” sharhi kitobi (2009), Y.Hudayqulovning “Yoqut ko‘zli uzuk” nomli tarixiy qissasi (2010, R.Zohidning “Sabot ul-ojiz-in” – ilmiy-adabiy manba” (2011) risolasi shular jumlasidan. Akademik Sh.Sirojiddinov o‘z tadqiqotida So‘fi Olloyorni boy ma‘na-viy meros qoldirgan mutafakkirlardan biri ekanligini e‘tirof etgan holda, undagi barcha tafsilotlarni sinchiklab o‘rganib, tahlilga tortadi.

So‘fi Olloyor o‘z asarlarida muqaddas “Qur‘oni karim” oyatlari, hadisi sharif hikmatlari va tasavvuf g‘oyalarini mohirlik bilan uyg‘unlashtirgan tarzda taqdim etgan. Faylasuf shoir pand-nasihatdan iborat she‘rlarida yo‘ldan adashganlarni hidoyatga chorlaydi, adolatni, halollik va to‘g‘rilikni ulug‘laydi, badnafslilik va xudbinlikni qattiq qoralaydi.

U o‘zidan 4 asar qoldirdi:

1. "Sabot ul-ojizin". O‘zbek tilida. Islom dini asoslari, aqidalari haqida.
2. "Maslak ul-muttaqin". Fors tilida. Islom farzlari haqida
3. "Murod ul-orifin". Fors tilida. Ilohiyot va kalom ilmi haqida
4. "Maxzan ul-mute‘in". Arab tilida. Islom aqidlari va kalom ilmi.

“Sabotul ojizin”ga bo‘lgan qiziqish tufayli unga ko‘plab sharhlar yozilgan. Ulardan eng mashhuri Tojiddin Yolchig‘ul o‘g‘li tomonidan “Risolayi Aziza” nomli sharhdir. Mazkur asar 1797 va 1850-yillarda Qozonda, 1847-yil Sankt-Peterburgda nashr etilgan. M.V.Gaynetdinova va X.Y.Misnegulov tomonidan tayyorlangan matn 1998 va 2001-yillarda Qozon shahrida qayta nashr etilgan. O‘zbekistonda esa asar 2000-yilda o‘zbek tilida chop etilgan.

“Sabotul ojizin” asariga Salohiddin ibn Rovil Salimiy Qazoniy tomonidan yozilgan “Irshodul voiziyn” (“Voizlarga qo‘llanma”) hamda Ubaydulloh ibn Islomqul tomonidan ta‘lim etilgan “Sabotul ojizin sharhi” nomli sharhlari ham mavjud. Sayyid Habibulloh ibn Sayyid Yahyoxon qalamiga mansub bo‘lgan “Hidoyatut tolibiyin” (“Talabalar-ni to‘g‘ri yo‘lga boshlash”) asari ham “Sabotul ojizin” sharhlaridan biri bo‘lib, Lohur shahrida 1928-yilda chop etilgan.

Axloqiy-ta‘limiy ahamiyati jihatidan “Maslakul muttaqin” asari ham maktab va madrasalarda asosiy darsliklar qatorida o‘qitilib kelingan. Uning diniy-tasavvufiy ruhdagi pand-u hikmatga yo‘g‘rilgan asarlari nafaqat Turkiston, balki Qashqardan tortib

Etel (Volga), Yoyiq (Ural) daryolari vohalari, Hojitarxon (Astraxan), Bulg'or, Orenburg va boshqa mintaqalarda yashovchi xalqlar orasida ham keng tarqalgan. XIX asrning oxirlariga kelib Afg'oniston, Pokiston, Hindiston, Eron, Iroq mamlakatlarida hamda Toshkent, Qozon, Boku, Istanbul va boshqa shaharlarda toshbosma usulida chop etilgan. So'fi Olloyor asarlari ko'plab xorijiy tillarga tarjima qilingan, ularga bag'ishlab sharhlar yozilgan, lug'atlar tuzilib, qo'llagan tasavvufiy atamalar keng sharhlangan.

Allomaning asarlarida dunyo hayotining ma'no-mazmuni, insonlarning jamiyat oldidagi vazifalari, yosh avlod tarbiyasi, odob-axloqi, tarbiyaning jamiyatdagi o'rni, ustoz-shogird odoblari, farzand tarbiyasi, yomon xulqning zarari va kamtarlik qilish foydalari, sabr qanoat manfaati, halol kasb qilish mas'uliyati, ilm fazilati, toat-ibodat lazzati, anbiyo va avliyolar tarixi, sahobalarning jonfidoligi va boshqa dunyo va oxirat ishlarini isloh qiladigan amallar aks topgan.

Sh.Sirojiddinov tadqiqotida So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asari asosida uning aqidasi, o'sha davrda xalq orasida keng yoyilgan turli buzg'unchi g'oyalarga qarshi olib borgan kurashini, o'zining ibratli hayoti bilan minglab xalqni tarbiyalagani, Muhammad Rasulullohning sunnatini tiklashda peshqadam bo'lganini, "Qur'oni karim" oyatlari va hadisi shariflarga muvofiq komil inson qanday bo'lishi lozimligi haqidagi So'fi Olloyor o'gitlari mazmunini juda ishonarli tahlil qilib berilgan.

Muallif "Sabotul-ojizin" asaridagi axloq va nafs tarbiyasi – muolajasi xususidagi o'rinlarga to'xtalar ekan, undagi har bir fikr, har bir bayt asosida "Qur'oni karim" oyatlari va Rasululloh alayhissalomning hadislarini yotishini aytib o'tadi. Shuningdek, ushbu faslda So'fi Olloyorning xalqni ilm olishga, ma'rifatli bo'lishga chaqirgan baytlari chuqur sharhlanadi. Olimning din ilmini o'rik mevasiga o'xshatib, uning mevasi ham, danagining ichidagi mag'zi ham mazalidir, degan mazmundagi:

Erur din ilmi chun zardolu, ey do'st,

Mulazzazdur ani ham mag'zi ham po'st, – bayti tahlil qilinadi.

So'fi Olloyorning xalq orasida "Ikkinchi Imom A'zam – Abu Hanifayi soniy" laqabi bilan mashhur din islohotchisi bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar aynan Shuhrat Sirojiddinov tadqiqotida aks etgan.

Akademik Sh.Sirojiddinovning 2004-yilda rus tilida "Религии мира" darsligi chop etildi. O'sha davrlarda olim Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti falsafa va jahon madaniyati kafedrasini boshqarar, oliygohlarda ta'lim tili ruscha bo'lgan

guruhlarda "Dinshunoslik" fani mustaqillik mafkurasiga mos kelmaydigan, sovet davridan qolgan, zamon talablariga javob bermaydigan darsliklar asosida o'qitilar edi. Muallif darsligi esa mazkur davrda mutlaqo yangicha yondashuvlar asosida yaratilgandi. Darslikda dinlarga taalluqli qarashlar har bir dinning o'z ilohiy kitoblaridan, jumladan, Veda adabiyotlarining Hindistonda ingliz tilida nashr etilgan nusxalari, Tavrotning inglizcha Isroil nusxasi, Injilning London nusxalaridan iqtiboslar keltirilib sharhlandi. "O'zbekistonda din siyosati" degan alohida bo'lim kiritildi.

2008-yilda muallif tomonidan "Islom falsafasiga kirish: kalom ilmi" nomli o'quv qo'llanmasi yaratilib, manba Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan "Falsafa" fani dasturiga asosiy adabiyot sifatida kiritildi. Unda islom falsafasi shakllanishiga zamin yaratgan ilohiyotshunoslikning taraqqiyot jarayoni, dastlabki falsafiy mushohadalarning paydo bo'lishi, kalom, falsafa hamda tasavvuf ta'limotining tarixi va nazariy masalalari ochib berildi. Kalom falsafasi mohiyatini tushunish Sharq falsafasini o'rganish, ayniqsa, o'zbek mutafakkirlarining falsafiy-diniy qarashlarini anglashda ochqich bo'lib xizmat qilishi, islomdagi turli yo'nalish va oqimlarning paydo bo'lish sabablarini xolis o'rganishga katta yordam berishi yorqin misollarda ko'rsatib berildi. Bu O'zbekistonda ilk bor kalom ilmi haqida yozilgan o'quv qo'llanma edi. Ungacha mahalliy va xorijiy sharqshunos olimlarning Abu Mansur Moturidiy yubileyi munosabati bilan e'lon qilingan sanoqli ishlaridagi kalom ilmi bayonini hisobga olmaganda, faylasuflar tomonidan hech qanday tadqiqot olib borilmagan edi. Ushbu qo'llanma tufayli faylasuflar islom ilohiyoti ilmi tafsilotlaridan xabardor bo'ldilar.

2010-yilda Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining tavsiyasi bilan Shuhrat Sirojiddinovning "Bag'rikenglik – dinlarning ma'rifiy asosi" nomli o'quv qo'llanmasi nashr etildi. Unda O'zbekiston xalqlarining ko'pmingyillik ma'naviy taraqqiyoti bosqichlarida o'zaro muloqotda bo'lgan diniy e'tiqodlar tarixi va ta'limotlari haqida ma'lumotlar berildi. Asosiy e'tibor dinlarning ma'rifiy asoslari, diniy ta'limotlarning shakllanishiga sabab bo'lgan davr va muhit, axloqiy o'g'itlarga qaratilgani bilan alohida ahamiyatga ega bo'ldi.

2011-yilda esa olimning birin-ketin diniy-falsafiy mazmundagi ikki kitobi nashrdan chiqdi. Bu kitoblar Sh.Sirojiddinovning ko'p yillar davomida yozgan maqolalari natijasida dunyoga kelgan desak, to'g'ri bo'ladi. Shulardan biri "Ilm va taxayyul sarhadlari" deb nomlangan. Kitobda xalqimizning ijtimoiy-ma'naviy hayotida

va tafakkurining shakllanishida ijobiy iz qoldirgan mutafakkirlar haqida fikr yuritilgan.

Unda keltirilgan Abu Mansur Moturidiy, Imom G'azzoliy, So'fi Olloyor, Shihobiddin Suhravardiy, Mavloni Chustiy, Shayx Ahmad Sarhindiy kabi ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan mutafakkirlar haqida keng ma'lumot berilgan. Ayniqsa, tasavvuf yo'nalishiga tamal toshini qo'ygan ilk so'fiylar va ularning tasavvuf taraqqiyotidagi o'rni tahlili falsafa tarixini yozayotganlar uchun ham yangilik edi. Bular kitoblarning barchasi shunchaki qaysidir kitoblardan ko'chirib olingan ma'lumotlar emas, balki olim tomonidan O'zFASHI qo'lyozmalar fondidagi qadim qo'lyozmalar va chet ellarda e'lon qilingan tadqiqotlarni teran o'rganishi orqali taqdim etilgan yangi ma'lumotlar edi.

Olimning keyingi kitobi "O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari" deb nomlangan. "O'zbek mumtoz adabiyoti namunalarini tahlil qilar ekanmiz, badiiyatning murakkab qobiqlariga o'ralgan falsafiy g'oyalar, borliq muammosining o'ziga xos yechimlari, olam va odam munosabatlari mavzusi o'zbek xalqining tafakkur ko'lamlari butun Sharq falsafasidan oziqlanganini his etamiz" [Сирожиддинов 2011], deyiladi asarda.

E'tiborlisi shundaki, asarda so'z mutafakkirlari shaxsidan ko'ra ko'proq ularning ta'limotlari ustida fikr yuritilgan. Kitobning bunday nomlanishi sababi uning maqsadi o'zbek mumtoz adabiyotini tahlil qilish metodika va metodologiyasini o'zgartirishga qaratilgani bilan izohlanadi. Ma'lumki, mumtoz adabiyot falsafa, islom dini va ilohiyot masalalari bilan chambarchas bog'liq.

Ma'lumki, mumtoz adabiyot falsafa, islom dini va ilohiyot masalalari bilan chambarchas bog'liq. Milliy adabiyotimizning falsafiy sarchashmalarini faqatgina chetdan kirib kelgan islom manbalari tashkil etgan, degan qarash esa o'zagida milliy nigilizm yashiringan biryoqlama munosabatdir. O'ziga xos milliy dunyoqarash asosida rivojlanmaganida, islomgacha mamlakatimizning qadimiy sarhadlarida bunday ulug' xalq, qudratli davlat, umumbashariy madaniyat shakllanmagan bo'lar edi. Hatto, "Movarounnahrda islom yagona va mutlaq hukmron mafkuraga aylangan bir davrda ham aholi o'rtasida islomgacha bo'lgan mistik qarashlar kuchli bo'lgan. Shubhasiz, islomda falsafa atalmish fan sohasining shakllanishida nafaqat yunon faylasuflarining asarlari ta'siri bo'lganligi, balki mahalliy-mistik-ilohiyot g'oyalarining muayyan o'rni borligi haqida ham gapirish mumkin" [Сирожиддинов 2011, 3]. Shuhrat Sirojiddinov kitobida o'zbek adabiyotida o'z izini qoldirgan diniy-

falsafiy ta'limotlar, adabiy manbalarni tahlil qilishda mualliflar-ning diniy-mazhabiy, qaysi falsafiy yo'nalishlarga mansubligini aniqlashga asos bo'ladigan g'oyalar tahlil qilingan edi. Uning veda, xristian va tasavvuf ta'limotlari o'rtasidagi mushtarak g'oyalarning kelib chiqish tarixi haqidagi tahlillari falsafa fani uchun ham juda asqotdi.

Xulosa

Olim adabiyotning falsafa bilan chambarchas bog'liqligini, mumtoz adabiyot taraqqiyotida madaniyatning, millat tafakkuri-ning, ayni paytda, millat badiiy didi va tafakkurining yuksalishida adabiyotning o'rni katta ekanini qadimiy manbalar asosida tadqiq etdi. Mazkur tadqiqotlar keng miqyosdagi adabiyot ixlosmandlariga mumtoz adabiyotga kirish uchun o'ziga xos qo'llanma vazifasini bajarib kelmoqda. Zero, falsafiy sarchashmalarini o'zlashtirmasdan turib adabiyotni o'rganib bo'lmaydi.

Olimning diniy manbalar zamiridagi falsafiy mazmunni ochishga qaratilgan tadqiqotlari adabiyot, din va falsafa fanlari uyg'unligida yoritilgan muhim ilmiy ishlardir. Mazkur ilmiy ishlar dinning mohiyatini anglash, badiiy adabiyotni g'oyaviy, diniy manbalari bilan birga tahlil qilishda metodologik asos vazifasini o'taydi.

Adabiyotlar

- Сирожиддинов, Ш. 2011. «Алишер Навоий ва маънавий меросининг оламшумул аҳамияти». Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. Тошкент: Ўзбекистон.
- Сирожиддинов, Ш. 2023. *Амир Алишер. Ҳаёти ва фаолияти*. Тошкент: Адабиёт.
- Шухрат домла. 2023. Тўплаб нашрга тайёрловчилар Б. Холиқов, И. Исмоилов, О. Тожибоева, С. Умаров, А. Насриддинов. Тошкент: Akademnashr.
- Сирожиддинов, Ш. 2011. *Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари*. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Сирожиддинов, Ш. 2001. *Сўфи Оллоёр илоҳиёти*. I қисм. Тошкент: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси.

Literature as a Mirror of Philosophy and Religion

Abdugani Nasriddinov¹

Abstract

In the post-independence period, the revival of national values and the expansion of religious freedom have brought new and significant tasks to the forefront of literary scholarship. There emerged a growing need to study the lives and intellectual legacies of eminent figures who left an indelible mark on the history of the Uzbek people, as well as to investigate and interpret religious, mystical, and Sufi-oriented literary works. In this regard, numerous substantial scholarly contributions have been made by Uzbek researchers. Among them, Academician Shuhrat Sirojiddinov has been engaged in the systematic study of Islamic philosophy for many years. His monograph *The Theology of So'fi Olloyor* (Part I), the textbook *Introduction to Islamic Philosophy: The Science of Kalām*, and the instructional manual *The Philosophical Sources of Uzbek Literature* are distinguished by their rigorous analyses based on primary sources and their well-founded scholarly conclusions.

This article examines the academic contributions of Shuhrat Sirojiddinov and analyzes his research devoted to the study, interpretation, and dissemination of religious-mystical and Sufi literature among the wider public. Particular attention is given to his role in exploring the philosophical and theological foundations of Islamic intellectual heritage and its significance within the development of Uzbek literary and cultural thought.

Key words: *Wahdat al-Wujūd (unity of existence), Wahdat al-Shuhūd (Unity of Witnessing), Sufism, Kalām, the Perfect Human (al-Insān al-Kāmil), Sufis, the science of Kalām, orthodox Islamic doctrine, national nihilism.*

References

- Sirojiddinov, Sh. 2011. «Alisher Navoiy va ma'naviy merosining olamshumul ahamiyati». Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari. Toshkent: O'zbekiston.
- Sirojiddinov, Sh. 2023. *Amir Alisher. Hayoti va faoliyati*. Toshkent: Adabiyot.
- Shuhrat domla. 2023. To'plab nashrga tayyorlovchilar B. Xoliqov, I.

¹ Abdugani Nasriddinov – Lecturer, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: nasriddinovabdu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-6264-8142

For citation: Nasriddinov, A. 2026. "Literature as a Mirror of Philosophy and Religion". *Uzbekistan: Language and Culture* 2: 90 – 101.

Ismoilov, O. Tojiboeva, S. Umarov, A. Nasriddinov. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Sh. 2011. *O'zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Yangi asr avlodi.

Sirojiddinov, Sh. 2001. *So'fi Olloyor ilohiyoti*. I qism. Toshkent: Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi.